

ПРО СТАН БІЛОРУСЬКОЇ ОНОМАСТИКИ (на матеріалі енциклопедії “Слов’янська ономастика”)

Belarusian onomastics is an important and integral part of Slavic linguistics. During an intensive development in the second half of the XX century it reached noticeable results, the main of which are presented in the two-volumed encyclopedia “Slavic onomastics” (2002–2003). At the same time it turned out that some encyclopaedia’s parts are unelaborated by Belarusian onomasts, which indicates high-priority problems that need to be worked out systematically.

Ключові слова: анамастыка, беларуская анамастыка, славянская анамастыка, энцыклапедыя, асабовыя найменні.

Власні назви, які кількісно значно переважають над загальними назвами, здавна привертати увагу лінгвістів, істориків, географів, представників інших гуманітарних наук як особливий прошарок лексики, що містить багату мовну та позамовну інформацію. Тривале спорадичне вивчення онімів переважно як ілюстративного матеріалу до культурно-історичних процесів і фізико-географічних особливостей тієї чи іншої території поступово (в XX ст.) змінилося виокремленням ономастики в самостійну наукову галузь. Своєрідним підсумком її розвитку в слов’янських країнах до початку XXI ст. стало видання двотомної енциклопедії «Слов’янська ономастика» (Варшава–Краків, 2002–2003), яка, на жаль, за межами Польщі не потрапила до фахівців, крім авторів і однієї національної бібліотеки.

Ця колективна праця всіма слов’янськими й німецькою мовами має структуру, яка відбиває основні напрями та проблеми сучасної ономастики. Вона включає 24 розділи з можливими підрозділами, зміст яких висвітлено відповідно до стану дослідження тієї чи іншої проблеми в національній ономастиці: 1. Історія ономастики; 2. Ономастичні теорії; 3. Методи дослідження; 4. Ономастична термінологія; 5. Стан досліджень; 6. Етимологія назв; 7. Назви дослов’янського й слов’янського походження; 8. Нові іншомовні впливи: субстрат, адстрат, суперстрат; 9. Назви на межових етнічних та мовних територіях; 10. Політика і практика називання; 11. Антропонімія: Імена; 12. Антропонімія: Прізвища; 13. Антропонімія: Інші види особових назв (розділи в першому томі); 14. Назви сіл і міст (ойконімія); 15. Назви місцевостей (мікротопонімія, хоронімія); 16. Гірські назви (оронімія); 17. Водні назви (гідронімія); 18. Міські назви (урбанонімія); 19. Клички тварин (зоонімія); 20. Хрематонімія (ергонімія); 21. Власні назви і суспільні проблеми; 22. Власні назви в художній літературі; 23. Власні назви й релігійна проблематика; 24. Зміни в називанні XX століття (розділи в другому томі).

До підготовки цих розділів від кожної слов’янської країни й Німеччини було залучено від одного (Білорусь, Македонія, Росія, Хорватія) до десяти (Словенія) фахівців з відповідних проблем (усього понад сорок провідних ономастів). Українські мовознавці (Ю.О. Карпенко, В.В. Лучик, П.П. Чучка) та їхня колега з Білорусі В.П. Лемцюгова, на відміну від авторів з інших країн, працювали в умовах цейтноту, бо за традиціями радянських часів отримали замовлення та інструктивні матеріали не безпосередньо від

організаторів Польської академії наук, а через посередництво відділу термінології та ономастики (завідувач О.В. Суперанська) Російської академії наук та ще й із значним запізненням. За таких обставин Україна, маючи значні здобутки й потужний науковий потенціал, зуміла оперативно організувати на виконання міжнародного проекту трьох провідних ономастів, які забезпечили висвітлення всіх запланованих розділів і підрозділів, у зв’язку з чим українська частина енциклопедії виявилася єдиною з-поміж усіх, яка не містить жодної ремарки мовою відповідальних редакторів «Brak opracowania». Натомість В.П. Лемцюгова як єдиний автор від Білорусі опинилася в складніших умовах, і це певною мірою позначилося на тому, що в білоруській частині виявилось найбільше неопрацьованих розділів і підрозділів, окремі з яких за наявності часу могли бути висвітлені.

Загалом білоруська ономастика має досить давню історію й помітні здобутки. Її зародження пов’язано з іменами вчених кінця XIX – початку XX ст. О.О. Кочубинського, Ю.Ю. Трусмана, Ю.Ф. Карського [1, 1: 18]. Поштовхом для системних ономастичних досліджень і становлення сучасної білоруської ономастики стали I Міжнародна ономастична конференція, яка відбулася 1959 р. у Кракові, та I Республіканська ономастична нарада в Кисві 1959 р., яка започаткувала проведення в Україні регулярних, спочатку всесоюзних, а нині міжнародних ономастичних конференцій, які вплинули на розвиток відповідної проблематики в усіх радянських республіках. У Білорусі на чолі республіканської ономастики 1960–1980-х років став видатний мовознавець, академік М.В. Бірілю, автор тритомної монографії “Беларуская антрапанімія” (1966–1982) і багатьох інших праць з пропріальної лексики різних класів. Він підняв антропоніміку, з якої починалася ономастика як наукова галузь, на європейський рівень, заснувавши білоруську ономастичну школу.

Одночасно з М.В. Бірілюю на ниві білоруської ономастики працював географ за фахом В.А. Жучкевич, який плідно вивчав мікротопонімію та ойконімію (його основні праці “Топонимика Беларусі”, 1968; “Краткий топонимический словарь Беларусі”, 1974), та І.Я. Яшкін – автор книги “Беларускія геаграфічныя назвы: Тапаграфія. Гідралогія” (1971). Завдяки зусиллям насамперед цих учених у вивченні антропонімії, ойконімії, мікротопонімії відповідні напрями білоруської ономастики набули найбільшого розвитку й найповніше представлені в енциклопедії “Слов’янська ономастика”. Закладені ними традиції наприкінці XX – на початку XXI ст. успішно розвивають В.П. Лемцюгова, А.М. Мезенко та ін.

Власну ономастичну школу в білоруській ономастиці кінця XX – початку XXI ст. створила відомий етимолог, професор Гомельського університету Р.М. Козлова, здобуткам якої відведено належне місце в розділі 6 “Етимологія назв” [1, 1: 140–142] і частково в розділі 8 “Нові іншомовні впливи: субстрат, адстрат, суперстрат”, де сказано, що дослідниця заперечує сліди балтійського субстрату в білоруській гідронімії [1, 1: 198–199]. Попри дискусійність цього та деяких інших положень в ономастичних працях Р.М. Козлової

(наприклад, її висновок за матеріалами топонімії про прабатьківщину слов'ян від Уралу до Атлантичного океану) наукові здобутки цієї вченої могли бути використані ширше, а сама вона могла бути залучена до підготовки деяких розділів, зокрема неопрацьованих у білоруській ономастиці розділів 9.3.–9.6. Змішані території: Слов'янські назви на території Угорщини, Румунії, Греції; 16. Гірські назви (оронімія), а також неповно опрацьованого розділу 8 про субстрат, адстрат, суперстрат і досить добре описаного розділу 17. Водні назви (гідронімія).

Як уже зазначалося, список розділів і підрозділів з ремаркою «Brak opracowania» в білоруській частині енциклопедії виявився найбільшим з-поміж усіх. До них належить: 7.1. Назви дослов'янського походження; 9.3.–9.6. Змішані території: Слов'янські назви на території Угорщини, Румунії, Греції; 10.1. Стосунок до називання національних груп і меншин; 12.5. Іншомовні прізвиська; 13.3. Етноніми; 13.4. Гербальні та династичні назви; 13.5. Інші види особових назв; 14.6. Назви міст, їхня специфіка; 14. Гірські назви (оронімія) – не опрацьовані всі 4 підрозділи; 20. Хремотонімія (ергонімія) – не опрацьовані всі 6 підрозділів; 21. Власні назви й суспільні проблеми – не опрацьовані всі 4 підрозділи; 22. Власні назви в художній літературі – не опрацьовані всі 5 підрозділів; 23. Власні назви й проблеми релігії – не опрацьовані всі 4 підрозділи. За визначенням самого автора, недостатньо опрацьованими залишаються проблеми, пов'язані із субстратом, адстратом і суперстратом у пропріальній лексиці Білорусі [1, 1: 198–199] та із кличками тварин (зоонімією) [1, 2: 356–357].

На основі цього переліку можна зробити висновок про найактуальніші для білоруської ономастики початку XXI ст. напрями й проблеми. За змістом і причинами нерозв'язання їх можна поділити на три групи: 1) проблеми, пов'язані з етно- та глотогенезом білорусів, слов'ян, індоевропейців і давніми міжмовними стосунками; 2) проблеми, пов'язані з відсутністю в Білорусі до кінця XX ст. власної держави й мовної політики; 3) проблеми, пов'язані із периферійним статусом у білоруській ономастиці до 2001 р. окремих класів або підкласів власних назв.

Перша група проблем зумовлена об'єктивним станом білоруського мовознавства й ономастики зокрема, в якій до кінця XX ст. не було сформовано потужної компаративістики з її зв'язками з археологією, антропологією тощо. Досвід “Етимологічного словника білоруської мови”, видання якого після тривалої перерви наближається до завершення, засвідчує, що така глобальна етнолінгвальна проблематика може успішно розв'язуватися в білоруській ономастиці (зокрема, позитивний досвід наявний у Гомельській ономастичній школі, створеній Р.М. Козловою), хоч багато її аспектів ще довго залишатиметься не з'ясованими (наприклад, питання про прабатьківщину слов'ян та індоевропейців за свідченнями топоніміки й дотичних наук, доісторичні міграції та міжетнічні контакти тощо).

Поки що білоруські ономасти, крім Р.М. Козлової, за межі поширеної в Білорусі пропріальної лексики майже не виходять, що позначилося на відсутності матеріалів у деяких підрозділах (позитивний приклад у другій половині XX ст. на матеріалі загальної лексики показували В.В. Мартинов, А.Є. Супрун та ін.).

Відсутність до 90-х років XX ст. власної держави в Білорусі негативно позначилося на розвитку мови й культури титульної нації, яка з об'єктивних причин не змогла сформувати багато власних суспільно-політичних, наукових та інших явищ і понять, природних для самостійних народів. Залежний характер білоруської мови, культури, науки і т. ін. від різних імперських режимів не лише гальмував розвиток національних цінностей, а й спричинився до невизнання білоруської мови як окремої слов'янської (до 1907 р.), до того, що білоруси на власній землі почувалися національною меншиною, до своєрідного табу на об'єктивне вивчення історії, культури, етномовного розвитку Білорусі. Тому не випадково аж до 2001 року залишалося неопрацьованим навіть таке актуальне для білоруської ономастики і мовознавства питання, як власні назви й суспільні проблеми (розділ 21).

З різних причин периферійними для білоруської ономастики виявилися ті напрями й проблеми, які в слов'янській ономастиці кінця XX ст. є високорозвиненими й глибоко опрацьованими. Це стосується літературної ономастики, яка в Білорусі не набула належного розвитку, хоч, наприклад, 1990 р. за редакцією М.В. Бірили вийшов друком “Анамастичны слоўнік твораў Якуба Коласа”, який міг дати поштовх для вивчення власних назв у білоруській літературі (судячи з останніх ономастичних збірок ця проблематика нині плідно розробляється).

На час підготовки енциклопедії “Слов'янська ономастика” в слов'янських країнах активно розвивалися ринкові стосунки, натомість у Білорусі цей процес розпочався пізніше і протікав не так інтенсивно. Це стало причиною неопрацьованості ергонімії (назв виробничих об'єктів) у білоруській ономастиці на тлі численних праць з цієї проблематики в інших слов'янських країнах (на останньому XIV з'їзді славістів у Македонії з боку керівництва Міжнародної ономастичної комісії навіть прозвучала пропозиція про визнання ергоніміки пріоритетним напрямом розвитку слов'янської ономастики на найближчу перспективу). Фізико-географічними умовами (рівнинним характером рельєфу) зумовлена відсутність праць з оронімії, хоч відповідні оніми наявні і в негірській Білорусі. Заслуговує на системне вивчення білоруська зоонімія, особливо клички традиційно домашніх тварин, які відбивають цікаву інформацію, пов'язану з особливостями національного господарювання, побуту, культури тощо.

За неповне десятиліття від початку підготовки енциклопедії “Слов'янська ономастика” в білоруській ономастиці сталися помітні позитивні зміни і частина не опрацьованих у зазначеному виданні проблем активно досліджується. До кола відомих

ономастів вливаються молоді наукові сили, проведено (в Гомелі) три ономастичні конференції, з'являються нові цікаві дослідження. Це дає підстави дивитися з оптимізмом на перспективи білоруської ономастики, яка становить важливу й невід'ємну частину слов'янського мовознавства.

Література

Słowiańska onomastyka: Encyclopædia: W 2 t. / Pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko i A. Cieslikowej przy współudziale J. Dumy: – Warszawa–Kraków, 2002–2003. – T. 1–2.

Белова О.В. (Москва)

ЛЕГЕНДЫ О ХЛЕБНОМ КОЛОСЕ: ФОЛЬКЛОРНЫЕ УНИВЕРСАЛИИ И ЛОКАЛЬНЫЕ ВАРИАНТЫ (по материалам белорусских регионов)¹

The paper is based on the local versions of the folk legend on the ear of wheat (or the cats' and dogs' bread) widely known not only in Slavic, but in the world folklore. The analysis of the texts fixed during field research in Polesie and other regions of Belarus clears up the main structural elements of the legend, motives and images unique for Belarusian tradition and ethnographic context of the folk narratives.

Ключавыя словы: этналінгвістыка, славянскі фальклор, этыялагічныя легенды, «народная Біблія», тэксталагія.

Материалом для доклада послужили региональные версии широко известного в мировом фольклоре сюжета о хлебном колосе (раньше колос рос от самой земли, Бог в наказание людям убавил его, оставив зерна только на «собачью» и «кошачью» долю), зафиксированные на территории Беларуси в ходе полевых исследований в последние десятилетия XX – начале XXI вв. и хранящиеся в Полесском архиве Института славяноведения РАН (Москва), а также в архиве Белорусского этнолингвистического атласа (Минск).

Данный сюжет открывает богатые возможности для текстологического и этнолингвистического анализа, некоторые результаты которого уже были представлены в издании «Народная Библия» [5], включившем тексты из украинского и белорусского Полесья, Брянской области, Прикарпатья и Закарпатья, а также примеры-параллели из других славянских регионов.

Во-первых, стандартная сюжетная схема позволяет, имея в виду инвариант (схему) сюжета, анализировать его локальные (региональные) или «нестандартные» варианты, отслеживать особенности местных версий, а также «дочерние» сюжеты. Так, на территории Беларуси, как и в других регионах Славии, наиболее распространенной является версия о том, что Бог наказал людей уменьшением колоса за «грех» (понимаемый широко), за грехопадение Адама и Евы или за неблагоприятный поступок женщины (подтерла ребенка куском хлеба, блином и т. п.). При этом зафиксированы следующие нестандартные версии:

¹ Работа выполнена в рамках Программы фундаментальных исследований ОИФН РАН (проект «Семантическая реконструкция народной духовной культуры славян»).

ученики просят Христа оставить зерен на колосе для котов и собак ([6], брест.); Бог оставляет зерен столько, сколько помещается в человеческой руке ([6], брест., ср.: в пасти у собаки или у кошки – болг. родоп. [7: 27; 1: 68], польско-белорусско-литовское пограничье [11: 97, 103–104]); собака и кот спасают колос во время Потопа ([3], брест., иногда с мотивировкой вражды собак и кошек; ср. параллели из житомирского Полесья и восточной Польши [5: 261–262]), или выпрашивают во время голода/засухи ([3], брест.); собака и кот выпрашивают у Бога хлеб после Исхода евреев из Египта, когда люди питались лишь манной небесной (брест., полевые материалы Е.М. Богановой, 2001 г.). Среди вариантов, попавших в сферу притяжения сюжета (мотив уменьшения колоса), укажем легенду из Петриковского р-на Гомельской обл., представляющую собой вариацию известного сказочного сюжета «Вершки и корешки» (СУС 1030): обманутый черт срывает зерна с колоса, оставляя их на самой верхушке [5: 494], а также легенду из Гродненской губ. – Бог уменьшает колос, когда узнает, что черт придумал гнать из зерна горилку [9: 170]. Сюжет о колосе может входить и в круг легенд о конце «золотого века», который соотносится не только с эрой изобилия и благополучия ([3], минск., витеб.), но и с представлениями о времени великанов ([3], брест.).

Во-вторых, мы имеем возможность выделения структурообразующих мотивов, что необходимо для выявления типологических параллелей (при сравнении с аналогичными сюжетами в других культурных традициях). Легенда о хлебном колосе, или о «собачьем и кошачьем хлебе», содержит следующие «кирпичики», на основе которых можно производить типологическое сравнение славянских версий сюжета между собой, а также с примерами из других традиций (балтийский, малоазиатский регионы):

– **осквернители** «божьего дара» – хлеба: первые люди, совершающие грехопадение; злые и грешные люди; люди, без почтения относящиеся к хлебу; женщина (в т. ч. «чужая», например, еврейка, цыганка) – мать, подтершая своего ребенка куском хлеба, блином, зерном, колосом и т. п., или нерадивая жница; в белорусских вариантах в качестве провинившегося персонажа выступает первая женщина – Ева ([3], могилев., ср. словацкие параллели [10: 46]);

– **поступки осквернителей**: люди не почитают хлеб, дети бросают хлеб, женщины используют хлеб (колосья, зерно) для подтирания младенцев, пахарь или жница дерзко отвечает Богу;

– **карающая сила**: Бог, Христос, Богородица, св. Петр, слепой нищий; в результате их действий зерно обрывается с колоса, колос и зерно уменьшаются в размерах; в белорусских вариантах отметим еще один персонаж – *Раней хадзіў такі пахожэй – кантроль*, который и «доложил» Богу о непочтительном отношении к хлебу ([3], брест.). В белорусских материалах фигурируют также кошки-«вредители», злонамеренно оборвавшие колоски после спора с людьми за хлеб ([3], витеб.; ср. вариант с участием человека-«вредителя» из